

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 6**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія та культура України»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

125 «Кібербезпека» (безпека інформаційних та комунікаційних систем)

за темою №8. Лекція 10: «Україна в повоєнні роки. Перебудова та початок розпаду СРСР».

**м. Харків
2023 рік**

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор історичних наук, професор Греченко В.А.

Рецензенти:

Завідувач кафедри українознавства Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор філологічних наук, професор Чорний І.В.

Професор кафедри історії України ХНУ ім. В.Н. Каразіна, доктор історичних наук, професор Посохова Л.Ю.

План лекції

§1 Суспільно-політичне та культурне життя в Україні в другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр.

§2. Політика часткової десталінізації, її непослідовний характер.

§3. Україна в період загострення кризи радянської системи (середина 1960-х – середина 1980-х рр).

§4. Україна в добу перебудови.

§5. Розвиток культури України у 1945-1991 рр.

Література:

1. Греченко В.А. Історія та культура України. Х., 2017.
2. Греченко В., І. Чорний Історія світової та української культури. Навчальний посібник. К.: Літера, 2010.

Текст лекції

Україна зазнала дуже великих втрат за роки окупації німецько-фашистськими загарбниками. Було спалено і зруйновано 714 міст і селищ, більше 26 тис. сіл, більше 16 тис. промислових підприємств. Загальна сума збитків складала майже 1,2 трлн. крб. Тяжким наслідком війни стало різке скорочення чисельності людських ресурсів. Загинуло близько 8 млн. людей. Навіть у 1950 р. населення України становило лише 36,6 млн. чол., тоді як у 1940 р. – 41,3 млн. Довоєнного рівня вона досягла тільки у 1958 р. У 1945 р. на території республіки було вироблено лише 23 % електроенергії, виплавлено 15 % сталі від рівня 1940 р.

Дуже важким було становище сільського господарства. Відновлювати його було набагато складніше, ніж промисловість, що пояснюється як різким зменшенням кількості працездатного населення, так і гострою нестачею і зношеністю тракторного парку, значним скороченням поголів'я робочої і продуктивної худоби. Коней залишилось 30 % від довоєнної чисельності, великої рогатої худоби – 43 %, тракторів – 39 %, комбайнів – 40 %. Оплата праці на селі фактично була символічною. Селянин жив з присадибної ділянки, що давало йому 70 % грошового доходу, 80 % м'яса, 90 % картоплі.

Труднощі посилювались також голодом, що був викликаний великою посухою 1946 р., надмірними хлібозаготівлями. Внаслідок цього по 16 східних, а також Ізмаїльській і Чернівецькій областях республіки у 1946 р. померло 282 тис., а у 1947 р. – 528 тис. осіб.

В результаті напруженої праці економіка республіки була швидко відбудована. У 1950 р. промислове виробництво в Україні на 15 % перевищувало рівень 1940 р. Проте легка промисловість досягла лише 80 %

довоєнного рівня, а виробництво зерна – 60 %. Це означало, що життєвий рівень залишався низьким, хоча у 1947 р. була відмінена карткова система. До того ж грошова реформа 1947 р. девальвувала карбованець, фактично поглинула особисті заощадження і супроводжувалась підвищенням цін.

Розвиток західних областей республіки в повоєнні роки відзначався певними особливостями. Йшла гостра політична боротьба: радянська влада намагалася ліквідувати націоналістичне підпілля в особі УПА (боротьба йшла до 1950 р.), греко-католицьку церкву (офіційно “возз’єднана” з православною у 1946 р.).

З 1946 по 1949 рр. на Західній Україні бандерівське підпілля провело 3190 збройних акцій, в результаті яких було вбито 30 тис. партійно-радянських працівників, прибічників радянської влади, загинуло 22 тис. військовослужбовців Радянської Армії. Для боротьби з націоналістичним підпіллям влада використовувала масові депортації: до Сибіру виселили 203 тис. осіб. Політична ситуація загострювалась українсько-польським розбратом, жертвами якого стали 40 тис. поляків і стільки ж українців. Одним з найсуттєвіших наслідків війни стало завершення об’єднання українських земель, встановлення і юридичне оформлення її кордонів. Відповідно до радянсько-польського договору споконвічні українські землі: Лемківщина, Надєяни, Холмщина, Підляшшя опинилися у складі Польщі. Тут проживало майже 800 тис. українців. В результаті було прийнято рішення про примусове переселення українців з цих земель (операція “Вісла”, 1944-1947). Остаточного українсько-польський кордон було встановлено у 1951 р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками, майже однаковими за площею. Україна віддала Устриківський район Дрогобицької області, а за це отримала територію навколо м. Кристонополя (нині м. Червоноград). В результаті всіх цих процесів у складі України залишилась Західна Україна, Закарпаття, Північна Буковина.

У 1944 р. сталінське керівництво депортувало з Криму 191 тис. татар, 15 тис. греків, 12,5 тис. болгар, 10 тис. вірменів, 1,1 тис. німців огульно звинувативши їх у співробітництві з німецькими окупантами. Кримська АРСР була ліквідована. У Кримську область було почато організоване переселення людей переважно з центральних районів Росії, проте воно йшло мляво і сільське господарство відновлювалося дуже повільно. Для тодішнього керівництва Росії Крим, відрізаний від основної території Україною, із зруйнованою війною економікою, був складною проблемою. При фактично унітарному устрої СРСР, коли незалежність окремих радянських республік була декларативною, усі принципові питання вирішувалися в Москві, у радянського керівництва виникла думка про адміністративне підпорядкування Кримської області УРСР. Був використаний і ідеологічний момент – урочисте 300-річчя так званого “возз’єднання” України з Росією.

Після війни відбулися зміни в національному складі республіки. В Польщу переселився 1 млн. поляків з Галичини та Волині. Натомість у радянську Україну іммігрувало близько 520 тис. українців з Польщі. Крім того, з України

було депортовано 650 тис. німців, 200 тис. кримських татар. Значно зменшилась кількість єврейського населення – з 2,7 млн. до 800 тис. чол. Зросла кількість росіян: з 4 млн. у 1939 р. до 7 млн. у 1959 р. З Західної України за реальний чи вигаданий зв'язок з УПА було депортовано близько 500 тис. українців.

У 1946 р. Раднарком України було перетворено на Раду Міністрів, а наркомати – на міністерства. Це більш відповідало світовій практиці. У 1949-1950 рр. були внесені зміни в державний герб і державний прапор УРСР. До гербу, основною частиною якого були серп і молот, додали ще й п'ятикутну зірку. Прапор зберігав традиційно червоний колір, затверджений центром як обов'язковий для всіх союзних республік. Національні особливості відображала лише голуба смуга внизу прапора розміром у третину полотнища.

У квітні 1945 р. Україна і Білорусія були включені разом з СРСР до складу 47 країн-засновниць ООН. Головним мотивом Сталіна було прагнення отримати додаткові голоси в цій організації.

2. Після смерті Сталіна (1953 р.) в країні сталися суттєві зміни в соціально-політичному житті та економічній політиці. Почався процес часткової десталінізації, який був названий “відлигою”. Значною віхою в цьому процесі був XX з'їзд КПРС (1956 р.), де тодішній керівник партії М.С. Хрущов зробив доповідь “Про культ особи та його наслідки”. В ній він піддав досить різкій критиці діяльність Сталіна, вказавши на багаточисельні незаконні дії з його боку. Було припинено масові репресії, почалася реабілітація незаконно репресованих. На кінець 50-х рр. було переглянуто справи 5,5 млн. чол., які перебували на обліку репресивних органів. З цього обліку знято (фактично реабілітовано) 58 % справ. Ці цифри свідчать про жахливий масштаб репресій і одночасно – про обмеженість процесу реабілітації їх жертв. Поза реабілітацією залишилося більшість жертв репресій 20 – початку 30-х років, діячі ОУН-УПА, майже всі, хто обвинувачувався в “націоналізмі”. Жорстокий ідеологічний контроль дещо ослаб, йшла критика “культу особи” Сталіна. Тіло Сталіна винесли з мавзолею. Його численні пам'ятники були знищені, названі на честь нього міста, вулиці, колгоспи – перейменовані, його твори вилучені з масових бібліотек.

Було ліквідовано концтабори і визволено сотні тисяч жертв сталінського терору, в тому числі українців. Процес демократизації йшов непослідовно і повільно. Головною причиною цього була неспроможність командно-адміністративної системи до глибокого реформування, половинчастість в подоланні сталінізму, відрив ідеології і політики від реального життя, слабка участь широких народних мас у реформах, стиль керівництва самого М.С. Хрущова. Виступаючи з критикою Сталіна і проводячи реабілітацію його жертв, Хрущов виявив мужність і справедливість, проте будучи сином свого часу і лідером командно-адміністративної системи, не міг бути послідовним, нерідко допускаючи суб'єктивізм і волюнтаризм.

Прагнучи “поліпшити соціалізм”, повернути суспільно-політичне життя до

“ленінських норм”, М.С. Хрущов провів деякі реформи та здійснив ряд експериментів у економіці.

Реформи почалися з сільського господарства. При Сталіні сільське господарство було збитковим, і збитки покривалися державними кредитами і дотаціями, що з економічної точки зору було абсурдом. З 1953 р. почалося підвищення заготівельних та закупівельних цін на сільськогосподарські продукти, які до кінця 50-х рр. зросли в три рази. Були скасовані обов’язкові поставки сільськогосподарських продуктів із колгоспних дворів, удвічі знижені податки з присадибних господарств. З середини 50-х років сільське господарство вперше за довгі роки стало рентабельним. Валовий збір зерна в Україні зріс за 1954-1958 рр. на 20 %, цукрових буряків – удвічі, м’яса – більш як у два рази, молока – втричі. Однак у кінці 50-х рр. знов посилювалися обмеження розвитку особистого підсобного господарства, бо Хрущов наказав, щоб усі колгоспники звели корів до колгоспу і брали молоко з магазинів. В результаті – питома вага особистих господарств у загальній товарній продукції сільського господарства знизилась з 27 % у 1940 до 15 % у 1960 р.

Хрущов намагався вирішити проблему продовольства за рахунок екстенсивних факторів – освоєння цілинних земель у Казахстані і Сибіру. Це суттєво позначилося на ситуації в Україні, яка повинна була взяти на себе значну частину витрат. До 1956 р. звідси на цілину було перекинуто тисячі тракторів і 80 тис. досвідчених сільськогосподарських робітників, що для України мало негативне значення. Практика показала, що більший ефект мало б вкладення коштів в інтенсивний розвиток сільського господарства України.

Інший експеримент передбачав вирощування величезної кількості кукурудзи. Хрущов побачив у цьому головний важіль, за допомогою якого можна вирішити продовольчу проблему, адже кукурудза дає і корм худобі (силос), і борошно, і олію. Проте її значення перебільшувалось і посіви насаджувались командним методом на шкоду іншим традиційним для України культурам, перш за все пшениці.

В 1958 р. ліквідували машинно-тракторні станції (МТС), а їх техніку передали колгоспам, що було неоднозначним рішенням, адже за техніку треба було платити значні кошти, а вона знаходилась не в дуже доброму стані.

Розвитку сільського господарства заважала надмірна централізація, коли в центрі продовжували вирішувати, що і де треба сіяти, не враховуючи місцевої специфіки. З 1958 р. у сільському господарстві почався спад.

У 1957 р. почалася реформа управління. В результаті створили таку структуру, яка повинна була поєднати централізоване планове керівництво з підвищенням самостійності республік і областей. Економіка переходила на управління за територіальним принципом через ради народного господарства (раднаргоспи), що створювалися в економічних адміністративних районах. На території УРСР їх було утворено 11.

Це робилося для того, щоб зменшити бюрократизм у центрі. Під контроль раднаргоспів України було передано понад 10 тис. промислових підприємств, а під кінець 1957 р. вони наглядали за 97 % заводів у республіці. Спочатку

реформа дала певний ефект. В рамках економічних районів розширились можливості спеціалізації і кооперування, господарники дещо звільнилися від диктату центру, покращилося використання місцевих ресурсів. Проте тенденція до територіальної відокремленості все більше вступала у суперечність з об'єктивним процесом поглиблення галузевої спеціалізації виробництва. Не вдалося знайти й оптимальні форми поєднання місцевих та загальнодержавних інтересів. Повною утопією було проголошення “розгорнутого будівництва комунізму”, твердження Хрущова, що “теперішнє покоління радянських людей буде жити при комунізмі”.

Передбачалося, що протягом 20 років (до 1980 р.) радянське суспільство повинно стати “в основному комуністичним”, економіка – обігнати США, реалізується перехід до розподілу “за потребами”.

Хоч хрущовські реформи не виправдали пов'язаних з ними сподівань, але рівень життя людей все ж значно зріс, вражаючих успіхів було досягнуто у космосі (у 1957 р. – запущено перший штучний супутник Землі, а у 1961 р. – першу людину в космос). Лібералізація радянської системи дозволила сформуватись цілому поколінню “шістдесятників” (діячів культури, науки), які виступали за поглиблення реформ і подальшу демократизацію суспільства. З'явилася нова багатообіцяюча генерація діячів культури, яка відіграла важливу роль у суспільно-політичному житті республіки, особливо у 80-х – 90-х роках.

Реформи Хрущова містили позитивні елементи, він щиро бажав підвищення добробуту народу, але вони в силу об'єктивних та суб'єктивних причин не могли бути радикальними. З ініціативи М.С. Хрущова були введені положення про оновлення керівних органів компартії не менше, ніж на чверть і про можливість бути обраними в ці органи не більш трьох термінів підряд. Це дуже зачепило інтереси високопоставлених партапаратчиків, що стали побоюватися за своє майбутнє, побачивши перспективу втратити керівне крісло. Невдоволення номенклатури викликала і ліквідація різноманітних привілеїв, різке зменшення кількості службових автомобілів. Проти Хрущева почала формуватися нова група змовників.

У 1964 р. Хрущова було знято з усіх постів і відправлено на пенсію. Консервативні сили перемогли.

3. Згодом після зняття М.С. Хрущова у 1965 р. була здійснена спроба запровадження господарської реформи, перш за все вдосконалення управління виробництвом. Раднаргоспи були ліквідовані, натомість створювались понад 40 міністерств і відомств. Передбачалося посилення економічних методів управління промисловістю, розширення прав підприємств, перехід їх на госпрозрахунок, посилення економічного стимулювання. Але в умовах надцентралізації виробництва здійснення цієї реформи ставало проблематичним. Хоча збільшилася зарплата робітників і службовців у всіх галузях, зростало житлове будівництво, кількість проблем не зменшувалась, а збільшувалась. Основним гаслом брежнєвського керівництва стала стабільність, що фактично означало незмінність, застій. Криза радянської

системи виявлялася в зростанні науково-технічної відсталості країни порівняно з передовими західними країнами, уповільненні темпів економічного розвитку, низькій якості більшості вітчизняних промислових товарів, нездатності колгоспно-радгоспної системи забезпечити країну продовольством відповідно до потреб і життєвих норм, явній безгосподарності. Потенційні можливості командно-адміністративної системи вичерпалися, вона стала нечутливою до науково-технічного прогресу. Темпи занепаду економіки України все зростали. Якщо у 1961-1965 рр. середньорічний приріст валового суспільного продукту в УРСР становив 6,9 %, то у 1981-1985 рр. – 3,5 %.

З 1965 р. почала проводитись реформа в аграрному секторі. Вкотре вже були підвищені закупівельні ціни на сільгосппродукцію, збільшені капіталовкладення в сільське господарство, в колгоспах вводилася гарантована оплата трудодня грошима, а також надбавка за кінцеві результати, знижувалась ціна на сільгосптехніку. Проте технічних засобів, необхідних для впровадження індустриальних технологій не вистачало. Нераціонально використовувалась земля. Залишалося невирішеним питання про соціальний розвиток села, його газифікацію, теплофікацію, водопостачання, медичне й торговельне обслуговування. Трудові ресурси на селі значно зменшилися внаслідок процесів урбанізації. Все це призвело до уповільнення темпів розвитку виробництва.

Основним гальмом у сільському господарстві був не дефіцит машин, а виробничі відносини в колгоспах, що не відповідали здоровому глузду, мала зацікавленість колгоспників у результатах своєї праці. 5 % присадибних ділянок, де за допомогою простих інструментів, але з високою особистою зацікавленістю трудилися селяни, давала 1/3 виробництва м'яса, 1/4 – молока, 40 % картоплі.

Низький рівень життя і важкі умови праці призводили до відтоку населення із сел. За 1966-1985 р. з українського села виїхало 4,6 млн. чол., в основному молодь. Змінилася соціальна структура населення республіки. Якщо в 1960 р. сільські жителі складали половину населення республіки, то в 1985 р. – 1/3.

Офіційно оголошувалось, що в СРСР побудовано “розвинутий соціалізм”, проте рівень життя був набагато нижчим, ніж у країнах Європи. Споживання товарів обмежувалось наявністю багатьох “дефіцитів”, тобто їх відсутністю. Люди не могли купити необхідні їм речі навіть маючи гроші. Відбувалося зміщення життєвих орієнтирів, коли в суспільстві почали домінувати апатія, скептицизм, зневіра в справедливість, а в верхніх ланках влади – корупція і цинізм.

Почав роздуватися культ особи Л.І. Брежнєва, який захопився самонагородженням орденами та званнями героя і зовсім не думав ні про які зміни, необхідність яких все більше назрівала. Соціалістична система опинилася в глибокій кризі.

4. Після смерті Л.І. Брежнєва (1982 р.) до влади прийшли спочатку

Ю.В. Андропов (1982-1984)., а потім К.У. Черненко (1984-1985). Андропов намагався навести порядок у розладнаному механізмі соціалізму, перш за все, за допомогою налагодження дисципліни, проте хвороба і смерть завадили йому зробити щось суттєве. Тяжко хворий Черненко фактично продовжував уже скомпрометований брежнєвський курс. Країна опинилася на грані економічної, соціальної і політичної кризи. В 1985 р. до влади приходить М.С. Горбачов, який проголошує політику “перебудови”. Метою перебудови було збереження радянської системи шляхом її модернізації.

На початковому етапі “перебудови” М.С. Горбачов спробував “прискорити” розвиток економіки СРСР за рахунок ширшого впровадження наукових досягнень в промисловість і випереджаючого розвитку машинобудування, не змінюючи економічних відносин. Поряд з цим активно проходила антиалкогольна кампанія, яка призвела до дефіциту бюджету, інфляції, непередбаченого вирубування виноградників, стимулювала розвиток самогосподарства.

У 1987 р. почалася спроба реформувати управління економікою – перейти від адміністративних методів господарювання до економічних з демократичними засадами управління. До 1989 р. відноситься розробка і впровадження нових підходів до аграрної політики. Були прийняті рішення, спрямовані на розвиток орендних відносин, сімейного підприємства, акціонерних товариств. Визнавалось право на розвиток різних форм господарювання, що було дуже радикальним заходом. У травні 1990 р. була оприлюднена урядова програма переходу до ринку. Цим самим ставилось питання про перехід від планової системи управління до регулювання промисловості через вільні ціни і прибуток.

Перебудова почалася і у сфері ідеології. Виник чисто радянський термін “гласність”, що означав перехідний етап в напрямі до свободи слова. Раніше вся інформація була під жорстким контролем, а частина її взагалі була заборонена, тому така політика означала значний радикалізм. Гласність перш за все поширилася на історію. Були вперше у такому обсязі опубліковані матеріали про сталінські злочини і голодомор 1932-1933 рр., переоцінювалось історичне минуле українського народу: діяльність І. Мазепи, громадянська війна і національно-демократична революція 1917-1920 рр., боротьба УПА і т.д. За часів перебудови постійно йшла боротьба між консерваторами і реформаторами у керівництві КПРС. Це призводило до певних коливань і непослідовності у діяльності М.С. Горбачова.

У 1989 р. у країні склалася нова політична ситуація. Реформація почала здійснюватись тепер не лише “згори”, але й “знизу”, з боку широких мас. Відбувалася поляризація суспільних сил, почали формуватись нові політичні партії, зароджувався реальний політичний плюралізм, різко зростає значення національного питання.

Здійснення політики перебудови в Україні мало свої особливості:

1. процеси реформування йшли повільніше, ніж у центрі та прибалтійських республіках, оскільки гальмувалися сильним партійно-державним апаратом на

чолі з В.В. Щербицьким;

2. на здійснення “перебудови” сильно плинула Чорнобильська катастрофа (аварія на Чорнобильській атомній електростанції у квітні 1986 р.). В результаті катастрофи було виведено з користування 144 тис. га землі, 492 тис. га лісу, забруднено площу в 10 млн. га. Масштаби катастрофи довгий час замовчувались тодішнім партійним керівництвом республіки, що негативно вплинуло на соціально-економічну ситуацію людей. Наслідки аварії негативно позначилися на здоров’ї 2,5 млн. людей. У найкоротші терміни потрібно було відселити 160 тис. осіб, побудувати їм житло. Ліквідація наслідків аварії вимагала і вимагає величезних економічних і фінансових затрат;

3. процеси “перебудови” в Україні відбувалися без кровопролиття, як це було в Прибалтиці, Грузії, Азербайджані, Узбекистані, Таджикистані та ін. республіках тодішнього СРСР.

Соціально-економічна ситуація у 1989-1990 рр. погіршується, – цим, а також викриттям сталінських злочинів компартія дискредитована. На противагу компартії у 1989 р. створюється Народний Рух України (“Рух”), програма якого включала в себе ідею суверенітету України, відродження української мови та культури, гостро ставила екологічні проблеми, виступала за подальшу демократизацію політичної та економічної систем. З 1990 р. з’являються нові політичні партії (Українська республіканська, Демократична партія України, Українська Селянсько-Демократична – всього 16).

У березні 1990 р. в Україні відбулися перші порівняно вільні вибори до Верховної Ради та місцевих Рад. На 450 мандатів до Верховної Ради претендувало близько 3 тис. кандидатів – у середньому по 6-7 чол. на одне місце. Основне суперництво розгорнулося між двома силами: Демократичним блоком, який складався з Руху, Гельсінської спілки, екологічних груп і численних “неформальних” організацій та кандидатами від комуністичної партії. Комунисти мали певні переваги, сконцентрувавши своїх руках засоби масової інформації, фінансові ресурси. Комунисти дістали більшість і сформували у парламенті свою депутатську групу (“група 239”), а демократичний блок (90 депутатів) – свою – Народну Раду. Між двома групами розгорілася гостра боротьба, що часто негативно впливала на прийняття конструктивних рішень. У цілому результати виборів засвідчили значний ріст впливу національно-демократичних сил. Після виборів головні питання життя республіки вперше стали вирішуватися не в ЦК Компартії України, а у Верховній Раді України. Головою Верховної Ради України, на посаду якого також уперше балотувалося 10 претендентів, був обраний В. Івашко, якого незабаром (липень 1990 р.) змінив Л. Кравчук.

16 липня 1990 р. Верховна Рада прийняла Декларацію про державний суверенітет України, що проголошувала “верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території і незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах”. Стосунки УРСР з іншими радянськими республіками повинні були будуватися на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємодопомоги і невтручання у внутрішні справи.

У 1990 р. вперше за багато років відбулися масові страйки робітників Донбасу і Дніпропетровська (250 тис. учасників); голодування студентів у жовтні 1990 р. призвело до відставки голови уряду В.А. Масола.

19-21 серпня 1991 р. найближче оточення президента М.С. Горбачова спробувало здійснити державний переворот. Президента ізолювали у Криму, а у Москві був створений Державний комітет по надзвичайній ситуації (ДКНС) на чолі віце-президентом Г. Янаєвим. В Москву було введено війська. Опір путчистам організували і очолили в Москві президент Б. Єльцин та Верховна Рада Росії.

В Україні голова Верховної Ради Л. Кравчук, не маючи змоги контролювати збройні сили, зайняв позицію очікування. Кінець кінцем Президія Верховної Ради України прийняла рішення про невизнання постанов путчистів на території України. Самі путчисти діяли пасивно і зазнали поразки. Незважаючи на короткочасність цих подій, їх наслідки були епохальними в історії України.

5. У перші післявоєнні роки в Україні настала політико-ідеологічна реакція, яка за ім'ям секретаря ЦК ВКП(б), який керував ідеологічною роботою в країні, отримала назву *«жданівщина»*. Брутальній критиці та обвинуваченням в *«перекрученнях буржуазно-націоналістичного характеру»* були піддані роботи істориків України *«Короткий курс історії України»*, *«Нарис історії України»*. Розпочалося цькування М. Рильського за його доповідь *«Київ в історії України»*, *«Річниця Шевченка»*, поетичні твори *«Київські октави»*. Журнал *«Перець»* звинувачувався у відсутності *«гострої сатири на зовнішніх і внутрішніх ворогів»*. Нищівний критиці було піддано у пресі вірш В. Сосюри *«Любіть Україну»*. Гострі нападки були спрямовані також на українських композиторів за використання традиційних українських тем. Оперу К. Данькевича *«Богдан Хмельницький»* критикували за те, що росіянам у ній відведене недостатньо помітне місце, а українські літературні журнали та енциклопедії звинувачувались у зосередженості на *«вузьких»* українських темах.

У біологічній науці поширилася *«лисенківщина»* (за ім'ям президента Всесоюзної Академії сільськогосподарських наук Т. Лисенка), який займав реакційні позиції щодо генетики. Після серпневої сесії ВАСГНІЛ 1948 р., коли перемогу здобули прихильники Лисенка, почалася чистка серед науковців.

Наприкінці 1948 р. була розгорнута кампанія боротьби проти *«низькопоклонства перед Заходом»*, а згодом з *«космополітизмом»*. Відомі літератори єврейського походження (І. Стабун, Є. Адельгейм та ін.) були звинувачені в антипатріотизмі, в схилянні перед культурою Заходу, в замовчуванні зв'язків культури українського і російського народів. Значна частина їх згодом була репресована.

З приходом до влади в СРСР Л.І. Брежнєва (1964) почався поворот до неосталінізму, що супроводжувався репресіями, утисками та переслідуваннями багатьох видатних майстрів культури. Інтенсифікувався процес русифікації, що

обґрунтувалося теорією «зближення націй» і перетворення їх на нову історичну спільність — радянський народ. Особливо ці процеси посилювалися, коли керівником республіки став В. Щербицький (1972–1989 рр.). Були прийняті спеціальні постанови уряду СРСР (1978 і 1983 рр.), де вчителям російської мови в Україні встановлювалися 15% надбавки до ставок, класи, у яких було понад 25 дітей, на уроках російської мови поділялися на групи. Вивчення російської мови стало обов'язковим, а українська вивчалася за бажанням. Різко зменшилася кількість літератури, що видавалася українською мовою. У 1970 р. за назвами кількість книжок і брошур, виданих українською мовою склала лише 38,2%. Репертуар кінотеатрів на 99% був російськомовним.

Несправедливій жорсткій критиці був підданий класик української літератури О.Гончар за роман «Собор» (1968), який присвячувався темі збереження національної духовної спадщини і до початку перебудовних процесів був вилучений з літературного процесу. Підставою такого ставлення була правдива картина культурного зубожіння і деформацій духовного життя за радянської доби. Автор викрив порочну практику варварського ставлення до культури і природного середовища в сучасній йому Україні. Відверто змальовано причини і наслідки масового виїзду молоді з сіл, екологічні наслідки утворення штучних «морів», засилля бездумного кар'єризму.

Сміливо кинув виклик тоталітарній системі критик І. Дзюба своєю книгою «Інтернаціоналізм чи русифікація?» (1972). Фактично ці процеси були реанімацією «жданівщини», боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». Через несприйняття догматичного мислення у 1980 р. вдався до самогубства талановитий письменник Григорій Тютюнник, у 1981р. — В. Близнець. Із спілки письменників України під час чистки було виключено І. Дзюбу, Б. Чичибабіна, вислано за кордон В. Некрасова. У концтаборах як «націоналісти» опинилися О. Бердник, В. Стус, Є. Сверстюк, Ю. Бадзьо.

Ідеологізувалися всі види мистецтва. Митців привчали мислити не стільки художніми образами, скільки політичними категоріями. Усі ці негативні явища в суспільному житті камуфлювалися під яскравими плакатами з гаслами про «ум, честь і совість» тощо, святковими демонстраціями, військовими парадами та театралізованими виставами на кшталт помпезного святкування нібито 1500-річчя Києва.

У 1953 р. здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти, у 1956 р. скасували плату за навчання в старших класах. Проте не вистачало шкільних приміщень. Третина шкіл проводила заняття в дві, а то й три зміни. У квітні 1959 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон про реформування шкільної освіти. Замість семирічної обов'язкової було організовано восьмирічну школу, яка давала учням загальноосвітні та технічні знання. Цей закон надавав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання і фактично був використаний для русифікації українського шкільництва. Наприкінці 1950-х рр. почалася організація шкіл-інтернатів, де навчалися сироти, діти інвалідів, малозабезпечених батьків та одиноких матерів.

З 1966 р. почалося впровадження загально-обов'язкової десятирічної освіти. Розширювалась мережа вузів. На Україні було відкрито ще 5 університетів, в т.ч. у Донецьку, Сімферополі, Запоріжжі. 84% зайнятого населення мали вищу та середню (повну та неповну) освіту. Проте в кінці 1960-х років Україна мала на 25% менше студентів на 10 тис. населення, ніж Росія.

У 1984 р. була здійснена чергова спроба реформувати освіту. Запроваджувалося навчання з 6 років, 8-річні школи реорганізовувалися в 9-річні, середні — в 11-річні. Характерними рисами освіти в Україні були уніфікація, ідеологізація, жорсткий партійний контроль, заорганізованість навчально-виховного процесу, ігнорування національного фактору. На початку 1980-х років стало помітно, що рівень підготовки фахівців відстає від світового.

Визначним педагогом і громадським діячем цього часу був директор Павлишської середньої школи на Кіровоградщині, заслужений вчитель УРСР, член-кореспондент Академії педагогічних наук *Василь Сухомлинський* (1918–1970). Основну увагу він звертав на індивідуальне виховання, врахування особистості учня.

У повоєнні роки була проведена реорганізація вищих навчальних закладів, кількість яких скоротили, хоча число студентів збільшилося. На базі вузів при великих промислових підприємствах та в місцях зосередження студентів-заочників було організовано загальнотехнічні та загальнонаукові факультети. Майже половина студентів навчалася на заочних та вечірніх відділеннях, що в цілому негативно впливало на рівень фахової підготовки. Недоліком навчально-виховного процесу була його надмірна заідеологізованість.

Певні досягнення були в цей час у науці. Розширилася мережа науково-дослідних установ (з 267 у 1945 р. до 462 у 1950 р.). 1945 р. в складі АН УРСР було створено сільськогосподарське відділення, на базі якого у 1956 р. утворили сільськогосподарську академію. Українські вчені чимало зробили для розвитку ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії в мирних цілях. В 1956 р. генеральним конструктором будівництва космічних кораблів став виходець з Житомирщини *Сергій Корольов* (1907–1966). Широке визнання як конструктор турбореактивних двигунів здобув академік А. Люлька. Одним з творців атомної бомби був генерал-лейтенант М. Духов. Розвитку кібернетики в Україні сприяла організація в 1957 р. Обчислювального центру АН УРСР, перетвореного згодом на Інститут кібернетики. Його досягнення пов'язані з іменем В. Глушкова, першого і беззмінного впродовж 20 років (з 1962) директора інституту. Найбільшим науковим центром республіки залишалася Академія наук УРСР, яку з 1962 р. очолює Б.Є. Патон. Помітною подією в культурному житті республіки стало видання «Української радянської енциклопедії» в 17 томах. Було також видано «Радянську енциклопедію історії України» в 4 томах, завершено публікацію 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», у створенні якої взяли участь понад 100 тис. авторів.

Лібералізація політичного режиму зробила можливим поновлення оригінальної філософської думки. Воно тісно пов'язане з особистістю талановитого філософа, здібного організатора у сфері науки, *Павла Копніна*

(1922–1971), який від 1962 по 1968 р. був директором Інституту філософії АН УРСР. П. Копнін є фундатором школи «логіки наукового пізнання». Діяльність цієї школи була зацентрована на гуманістичній спрямованості філософії. Філософія, уважали її представники, повинна зосередити увагу не на вивченні неблаганних, незалежних від людини «об'єктивних законів», що діють в природі й суспільстві, а на те, що залежить від людини, що освоюється людиною в процесі її діяльності. Позиція школи П. Копніна виявилася суголосною із основними напрямками розвитку світового знання й здобула міжнародне визнання.

У науковій сфері у 1960–1980-і рр. проявлявся застій, мали місце упущені можливості, накопичилося чимало проблем, недоліків, які призводили до уповільнення фундаментальних розробок, втрати передових позицій у світовій науці.

Лібералізація і десталінізація створили сприятливі умови для розвитку літератури. Значним досягненням української прози став цикл романів Михайла Стельмаха (1912–1983) «Велика рідня», «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль». Особливу популярність у повоєнні роки здобула творчість Олеся Гончара, (1918–1995) автора трилогії «Прапороносці». Романом «Вир» назавжди вписав в історію української літератури своє ім'я Григорій Тютюнник (1920–1961). Видатним явищем в українській літературі стала опублікована в 1956 р. кіноповість О. Довженка «Поема про море». Збагачували поезію і прозу твори А. Малишка, П. Загребельного, Ю. Смолича, Ю. Збанацького та інших талановитих літераторів.

Пожвавилось *театральне життя*. Хоча кількість театрів в Україні зменшилася з 80 у 1958 р. до 61 у 1965 р., кількість глядачів зросла. Провідними театрами були ім. І. Франка в Києві, ім. Т. Шевченка в Харкові, ім. М. Заньковецької у Львові, ім. Лесі Українки у Києві, Київський театр опери та балету. В них працювала ціла плеяда талановитих майстрів сцени: О. Кусенко, П. Куманченко, А. Гашинський, А. Роговцева та ін. Плідно працювали драматурги М. Зарудний, В. Минко. Велику популярність здобула п'єса О.Коломійця «Фараони».

Процес розвитку *української музики* в 1950–1960-ті рр. характеризується удосконаленням усіх її жанрів, створенням нових опер, оперет, балетів, симфоній та пісень. В Україні з'являється сузір'я чудових оперних співаків і співачок: Д. Гнатюк, А. Солов'яненко, Є. Мірошниченко, А. Мокренко, М. Кондратюк, Д. Петриненко.

Українська національна музика має значні досягнення й у галузі масової пісенної творчості. Популярними в народі стали «Пісня про рушник» на вірші А. Малишка, «Впали роси на покоси», «Два кольори» на слова Д. Павличка, «Марічка» М. Ткача, «Чорнобривці» М. Сингаївського, мелодії П. Майбороди, О. Білаша, І. Шамо.

На противагу застійним явищам оригінальність, національний колорит рельєфно виявилися в музично-пісенній творчості композитора В. Івасюка,

ансамблю «Смерічка», співаків В.Зінкевича, Н. Яремчука. Величезну популярність здобула у 1970–1980-ті рр. співачка Софія Ротару.

Основною темою *образотворчого мистецтва* в післявоєнні роки був героїзм, подвиги воїнів, партизанів, трудівників тилу в період Великої Вітчизняної війни. Серед них картини С.Бесєдіна «Визволення Києва», В. Костецького «Повернення». Великої популярності набула картина Т. Яблонської «Хліб», де показано життєві образи трудівників повоєнного села.

Ознаки пробудження культурного життя відбуваються на селі відбив рух жінок-художниць з народу, творчість яких справляла велике враження і на фахівців-мистецтвознавців. Щоправда, цей рух так і не став справді широким, як намагалися представити його у своїх рецензіях і звітах про культурну роботу на селі місцеві функціонери від культури. Але твори художниць-примітивісток (А. Собачко-Шостак, К. Білокур, М. Примаченко і В. Павленко) справді являють собою цікавий феномен народного мистецтва.

Здобутки мало і *кіномистецтво України*. До середини 1950-х рр. фільми випускала лише Київська кіностудія по 1–2 на рік. Серед них слід відзначити «Подвиг розвідника» Б. Барнета, «Тарас Шевченко» І. Савченка. У часи «відлиги» щорічний випуск картин досяг 20. Популярність здобули фільми «Гадюка» В. Івченка, кінокомедія «Королева бензоколонки», «Ключі від неба». Найзначнішим досягненням українського кіно став фільм С. *Параджанова* «Тіні забутих предків». Знятий за повістю М. Коцюбинського, він вражав надзвичайною силою проникнення в глибини народного життя, його драматичні і трагічні аспекти.

Новим явищем культурного життя стало *телебачення*. Перша передача Республіканського телебачення відбулася 5 листопада 1951 р. Її дивилися в 150 квартирах кияни по чорно-білих маленьких телеприймачах.

У середині 1980-х рр. під час запропонованої новим радянським лідером М. Горбачовим перебудови почалося нове національне відродження України, нерозривно пов'язане з ідеєю здобуття державної незалежності. У 1989 р., після перших демократичних виборів до Верховної Ради УРСР, нею з величезними ускладненнями було прийнято Закон УРСР «Про мови в Українській РСР», спрямований на захист національної мови, забезпечення її всебічного розвитку і функціонування в усіх сферах суспільного життя. Відповідно до Закону, українську мову в республіці проголошено державною. При цьому реалізація Закону наштовхнулася на ускладнення, пов'язані з небажанням змінювати мову ділового спілкування більшістю установ. Українська мова по інерції сприймалася ще як провінційна та селянська, слабо розвинена і взагалі неprestижна.

Роль авангарду в розвитку української культури, ліквідації «білих плям історії» відіграла Спілка письменників України та її центральний орган — газета «Літературна Україна». Публіцистика зайняла провідні позиції. Широкий резонанс мали виступи О. Гончара, Б. Олійника, В. Яворівського. Почали друкуватися заборонені раніше твори В. Винниченка, М. Грушевського, М. Зерова, представників діаспори.

Суттєво змінилися акценти в питаннях віровизнання, проголошено забезпечення права свободи совісті. Почалася відбудова багатьох запустілих, використовуваних як господарські споруди і просто недоруйнованих протягом 1920–1980-х рр. церковних приміщень, легалізували свою діяльність українські греко-католики, відновився рух серед православних щодо відновлення незалежності Української Православної Церкви від Московського патріархату.

У галузі освіти було взято курс на її гуманізацію, засвоєння учнями та студентами загальнолюдських цінностей. Однак фінансування освіти було недостатнім.

Продовжувала зростати кількість науковців. Їх число досягло у 1989 р. 220 тис. осіб. (з них 6,8 тис. доктори наук і 73,7 тис. — кандидати наук). Перевага надавалась прикладним дослідженням за рахунок фундаментальних. Понад 90% технологічних розробок не впроваджувались у виробництво.

Значною подією в культурному житті України стало проведення Першого фестивалю «Червона рута» (Чернівці, 1989), який відбив зацікавленість значної частини української молоді в розвитку української популярної музики.

Суттєві зрушення відбулися в історичній науці. По-новому було розглянуто і досліджено події Визвольної війни українського народу середини XVII ст., діяльність І. Мазепи, С. Петлюри та інших видатних діячів України.